

СОЦІАЛІСТИЧНА ПРАЦЯ: СПЕЦІФІКА І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ

Основою життєдіяльності радянського суспільства і його дальнього розвитку є працякої радянської людини, трудового колективу, широких мас трудящих, усього суспільства розвинутого соціалізму. Тому глибоко закономірна та велика і постійна увага, яка приділяється КПРС, Радянською державою підвищенню трудової активності робітничого класу, всього нашого народу загалом, дальному розгортанню трудової творчості найширших мас. Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов на нараді з питань прискорення науково-технічного прогресу, що відбулася в ЦК КПРС, «ми розраховуємо на високу творчу активність і майстерність нашого робітничого класу, селянства, інтелігенції, інженерів і вчених. Особливо багато ми чекаємо від молоді, її енергії та допитливого розуму, інтересу до всього нового, передового»¹.

¹ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— Рад. Україна, 1985. 12 черв.

Реалізуючи настанови партії, суспільствознавці зосереджують зусилля на поглибленаому вивчені проблем прогресивної зміни характеру, змісту й форми праці в умовах розвинутого соціалізму. За останні роки було видано чимало праць, де ці питання дістали свою дальшу розробку за найрізноманітнішими напрямами. Зокрема, вийшли друком публікації, присвячені поглибленаому вивченю економічних і соціальних чинників розвитку соціалістичної праці, психофізіологічних основ її організації, процесів формування комуністичного ставлення до праці².

У нашій літературі досить змістово розглянуті проблеми перетворення соціалістичної праці в комуністичну, основні тенденції такого перетворення, показано значення комплексної механізації і автоматизації виробництва як матеріальної основи розвитку соціалістичної праці, виявлені основні шляхи і засоби перетворення праці в першу життєву потребу. Значне місце посідають питання сучасної науково-технічної революції і її впливу на змісту і характеру праці.

Одним із найважливіших напрямів дослідження проблем праці в умовах удосконалення розвинутого соціалізму є науковий аналіз діалектики змісту і форми праці. Не можна сказати, що цим питанням не було приділено уваги. Але неоднакові підходи і аспекти дослідження тих чи тих сторін праці породжували різне тлумачення понять «зміст», «форма», «характер праці». Це може призводити до поплутання цих понять, утруднюючи виявлення їх об'єктивного змісту. Деякі наші автори взагалі ототожнюють зміст і характер праці, підмінюють одне поняття іншим³. Іноді характер праці фактично ототожнюється з її формою⁴. Існує також погляд, представники якого, не заперечуючи необхідності розмежування цих понять, водночас виділяють те чи інше, надаючи йому універсального характеру, причому одні виходять зі змісту праці як найбільш ємкої категорії, інші — із характеру праці⁵. Більшість дослідників зміст праці визначає з погляду трудової функції, тобто функціонального аспекту змісту праці⁶. В результаті, зміст праці розглядається на рівні праці індивіда, а форма — вже на іншому рівні: на рівні сукупної праці колективу або суспільства загалом. Є автори, які включають у функціональний зміст праці індивіда (поряд з тим, що становить її зміст) ті моменти, які стосуються її структури і організації, — тобто форми індивідуальної праці. Однак якісну визначеність праця має і на індивідуальному рівні, і на рівні сукупної, тобто колективної і суспільної праці. Тому кожен із цих рівнів має бути розглянутий під кутом зору взаємозв'язку змісту і форми праці.

Зміст праці індивіда, на наш погляд, становить цілепокладаюча діяльність суб'єкта праці, спрямована на перетворення предмета праці й створення споживної вартості, на задоволення потреб особи й суспільства, а форму — взаємодіючі елементи і сторони, що утворюють технологічний зв'язок працівника зі знаряддями і предметами праці, структуру її організації у ході виготовлення необхідного продукту. Відповідно змістом сукупної праці є доцільна діяльність сукупного працівника, тобто результат спільної праці індивідів, цілісний трудовий процес по виробництву необхідного продукту, а формою — кооперація трудових процесів.

² Див.: Рабочий класс в условиях научно-технической революции.— М., 1979, с. 65; Научно-технический прогресс и экономика социализма.— М., 1979, с. 233.

³ Див.: Рабочий класс в условиях научно-технической революции, с. 63; Научно-технический прогресс и экономика социализма, с. 233.

⁴ Див.: Суслов В. Я. Труд в условиях развитого социализма.— Л., 1976, с. 92; Научно-техническая революция и новые горизонты советского человека.— Минск, 1978, с. 133.

⁵ Див.: Иванов Н. П. Научно-техническая революция и проблемы структуры

Сукупна праця виступає сполучною ланкою між працею окремого індивіда і суспільною працею, надаючи останній нового якісного змісту, а кооперація праці, помножуючи продуктивну силу індивідуальної праці, створює і якісно визначену форму праці. Суспільна праця — це якісно новий рівень сукупної праці (сукупна суспільна праця), метою якої є перетворення речовини природи в потрібному суспільству напрямі, вона організована (добровільно чи примусово) в систему суспільного виробництва і характеризується масовою продуктивною силою в рамках певних виробничих відносин. Суспільна праця опосередкована відношенням до знарядь і засобів виробництва. К. Маркс відзначав: «...ні про яке виробництво, а значить, ні про яке суспільство, не може бути мови там, де не існує ніякої форми власності»⁷.

Після перемоги соціалістичної революції і в ході соціалістичного будівництва здійснюється якісно інше, ніж за капіталізму поєднання працівника із засобами виробництва. Як відомо, форма праці є спосіб існування, виявлення і вираження її змісту. За соціалізму таким способом існування і розвитку праці (на відміну від найманої, товарноВартісної форми за капіталізму) є безпосередньо-суспільна форма, яка відображає сутність соціалістичної праці як справді суспільної.

Аналізуючи діалектику змісту і форми суспільної праці за соціалізму, треба насамперед виходити з тих змін, які внесені соціалістичними відносинами власності у цей взаємозв'язок і взаємозумовленість. «Безпосереднім результатом утвердження відносин соціалістичної власності є зміна форми праці, приведення меж кооперації праці до відповідності з межами власності, яка мірою розвитку соціалізму стає загальнонародною»⁸. Виникає об'єктивна суперечність.

Праця в умовах соціалізму набуває безпосередньо-суспільної форми. Сутність цієї безпосередньо-суспільної форми праці полягає в тому, що тут спостерігається поєднання вільних асоційованих виробників з суспільними засобами праці. Встановлення суспільної власності на засоби виробництва з необхідністю приводить до безпосередньо-суспільної форми праці, включення індивідуальної праці у сукупну працю суспільства, перетворення кооперації (як форми сукупної праці колективу) в загальну кооперацію в масштабах суспільства.

З часу побудови соціалізму в основному (1936 р.) і до кінця 70-х—початку 80-х років у змісті матеріально-технічної бази соціалізму відбулися якісні й кількісні зміни — насамперед переоснащення всього матеріального виробництва на новітній технічній основі, впровадження техніки, народженої сучасною науково-технічною революцією⁹. Водночас у нас усе ще немало підприємств, які працюють на вже застарілій техніці, із застосуванням технології учорашиого дня. Є й такі підприємства, де переважає ручна, малокваліфікована праця. Нею, як відомо, в нашій країні і нині зайняті ще мільйони людей. Внаслідок таких відмінностей виникають і суперечності в змісті, цілепокладанні суспільної і індивідуальної праці, бо ще не досягнуто певного збігу цілепокладаючої діяльності, а, отже, і доцільної діяльності суспільства, колективу і особи.

Цілепокладаюча діяльність сукупного працівника суспільства спрямована на реалізацію насамперед спільних інтересів і цілей усіх громадян соціалістичного суспільства. Разом з тим цілком зрозуміло,

⁷ Маркс К. Вступ (Із економічних рукописів 1857—1859 років). — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 671.

⁸ Цакунов В. В. Экономические основы социальной однородности общества. — М., 1982, с. 4.

⁹ Процес створення і розвитку матеріально-технічної бази соціалізму за роки будівництва соціалізму в нашій країні пройшов три етапи: створення і будівництво матеріально-технічної бази соціалізму в основному; створення матеріально-технічної бази, достатньої для побудови зрілого соціалістичного суспільства; сучасний етап. (Див.: Стройтельство материально-технической базы коммунизма. — М., 1982, ч. 1, гл. 5).

що це не виключає особливостей у організації і змісті праці колективу, а тим більше індивіда, їх істотних відмінностей порівняно зі змістом суспільної праці. Адже інтереси індивіда і окремого колективу пов'язані з реалізацією насамперед насущних потреб сьогодення, а суспільна праця спрямована на реалізацію більш масштабних і довгострокових завдань.

В умовах соціалізму доцільна діяльність індивіда не завжди збігається з доцільною діяльністю суспільства. Якщо об'єктивно формоутворююча діяльність індивіда збігається з інтересами суспільства, бо спрямована на перетворення речовини природи в інтересах усіх членів суспільства, то цілепокладання, тобто суб'єктивна діяльність індивіда, може збігатися, а може і не збігатися з цілями суспільства. Інтереси кожної особи не обмежуються її інтересами як одного з членів соціалістичного суспільства, як тільки співвласника соціалістичної власності. «З цих позицій,— зауважує товариш Г. А. Алієв,— не можна не бачити, наприклад, що свідоме ставлення до праці відзначає поки що аж ніяк не кожного працівника»¹⁰.

Незбіг цілепокладання суспільства, трудового колективу і конкретних цілей, що їх переслідує в трудовому процесі індивід, може зумовлюватися, з одного боку, низькою технологічною озброєністю праці, слабкою її організацією та ін., а з другого — рівнем свідомості працівника, що не завжди правильно співвідносить цілі і завдання суспільства з власними. Усунення вказаної суперечності, досягнення тотожності у змісті суспільної і індивідуальної праці можливе й необхідне. Воно потребує розвитку суспільних продуктивних сил і продуктивності індивідуальної праці, яка б дозволила задовольняти матеріальні й духовні потреби за принципом «Від кожного — за здібностями, кожному — за потребами».

Сутність соціалістичної праці визначається її безпосередньо-суспільною формою. Стосовно тієї чи іншої суспільно-економічної формациї В. І. Ленін визначав суспільну форму праці таким чином: «Певною політико-економічною категорією є не праця, а тільки суспільна форма праці, суспільний устрій праці, або інакше: відносини між людьми за участю їх у суспільній праці»¹¹. На основі суспільної власності на засоби виробництва виникає і діє економічний закон планомірності, змінюється якісно і суспільна форма праці. «Коли суспільство вступає у володіння засобами виробництва,— писав Ф. Енгельс,— і застосовує їх для виробництва в безпосередньо усуспільненій формі, праця кожної окремої особи, хоч би який різний був її специфічно корисний характер, стає з самого початку і безпосередньо суспільною працею»¹².

В умовах соціалістичного суспільства панує безпосередньо-суспільна форма праці, адекватна загальнонародній (державній) власності. Вона визначає і панівну форму організації виробництва. Але за соціалізму існує і колгоспно-кооперативна форма власності з відповідною формою організації праці. У зв'язку з цим за формуєю праця колгоспника відрізняється від праці робітника — за ступенем усуспільнення, рівнем кооперації, спеціалізації та ін., тобто за формуєю її організації.

Аграрна політика КПРС дозволяє здійснювати дедалі глибші зміни в змісті, формах і характері сільськогосподарської праці й перетворення її в різновид індустріальної. Все це є умовою підвищення ступеня зрілості колгоспно-кооперативної власності до рівня загальнонародної (державної), а, отже, переходу на вищий ступінь усуспільнення сільськогосподарського виробництва і праці, тобто переходу до вищої стадії безпосередньо-суспільної праці. В умовах розвинутого соціалізму пов-

¹⁰ Алієв Г. А. Історична правота ідей і справи Леніна: Доп. на урочистому засіданні в Москві, присвяч. 115-ї річниці з дня народження В. І. Леніна.— Рад. Україна, 1985, 23 квіт.

¹¹ Ленін В. І. Вульгарний соціалізм і народництво.— Повне зібр. творів, т. 7, с. 43.

¹² Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 302.

ною мірою здійснюються вказівки В. І. Леніна про необхідність поєднання промисловості з землеробством¹³ на базі застосування новітніх досягнень науки і техніки, дальншого розвитку комплексної механізації і автоматизації сільськогосподарського виробництва, оснащення сільського господарства високопродуктивними машинами, на основі науково обґрунтованої комбінації колективної праці. «Комунізм,— писав В. І. Ленін,— вимагає і передбачає найбільшу централізацію великого виробництва в усій країні!»¹⁴.

В умовах соціалізму безпосередня кооперація праці у рамках суспільної праці удосконалюється мірою розвитку суспільної власності, в результаті дальншого усунення виробництва і праці. Порівняно з окремими виробництвами у ході вдосконалення розвинутого соціалізму розширюється госпрозрахункова самостійність об'єднань, а, отже, появляється і вдосконалюється товарна форма зв'язку між підприємствами всередині об'єднання і між об'єднаннями — у масштабі суспільства. Продовжується процес поглиблення економічних зв'язків, відносин між науково-дослідними секторами і виробничими підрозділами, між головними підприємствами і філіалами науково-виробничих об'єднань. В цих умовах, поряд з безпосередньо-суспільними відносинами, розвиваються і товарно-грошові відносини.

Ми поділяємо думку, що «основною причиною існування товарного виробництва і ринку за соціалізму є відносна економічна самостійність соціалістичних підприємств у поєднанні з планомірним суспільним поділом праці»¹⁵. Отже, наявність товарно-грошових відносин за соціалізму зумовлює неповноту, недостатню розвинутість безпосередньо-суспільної форми праці, а не навпаки, як твердять деякі автори¹⁶. За соціалізму товарно-грошові відносини інтегровані в системі соціалістичних виробничих відносин. При цьому вони займають підпорядковане місце щодо загальнокомуністичних і специфічних соціалістичних відносин, які є безпосередньо-суспільними, нетоварними за своїм характером¹⁷. З цього неминуче випливає суперечність між безпосередньо-суспільними і товарно-грошовими відносинами. Зняття її відбувається не через заперечення, суб'єктивне нехтування товарно-грошовими відносинами, а, навпаки, через удосконалення і розвиток цих відносин, які, наповнюючись новим змістом за соціалізму, відімрут мірою вдосконалення розвинутого соціалізму.

В основі цього процесу лежать якісно нові характерні риси, властиві товарно-грошовим відносинам за соціалізму. По-перше, в умовах загальнонародної власності на засоби виробництва виробниками товарів виступають соціалістичні підприємства; по-друге, робоча сила не є товаром, а, отже, не підлягає купівлі-продажу; по-третє, загальною ознакою руху економіки, її розвитку є планомірність, яка підпорядковує і товарно-грошові відносини; по-четверте, в умовах реального соціалізму виробляється не товар у повному розумінні цього слова, а безпосередньо-суспільний продукт — у формі товару. Соціалізм, знищивши приватну власність на знаряддя і засоби виробництва, зробив працю вільною від експлуатації, працею не приватних, а суспільних виробників. На зміну найманій формі праці прийшла безпосередньо-суспільна, хоча вона приходить не зразу, а через ряд етапів, мірою того, як суспільна праця скидає з себе товарно-вартісну форму. «В суспільстві, основаному на началах колективізму, на спільному воло-

¹³ Див.: Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне зібр. творів, т. 26, с. 66.

¹⁴ Ленін В. І. Зауваження на проект «Положення про управління націоналізованими підприємствами».— Там же, т. 36, с. 369.

¹⁵ Дзюбик С. Д. Рынок средств производства в системе планомерно организованной экономики.— Львов, 1984, с. 22.

¹⁶ Див.: Конник И. И. Социалистическая экономика и механизм ее функционирования.— М., 1974, с. 24, 53, 54, 60, 62.

¹⁷ Черковець В. Н. Социализм как экономическая система.— М., 1982, с. 176.

дінні засобами виробництва,— писав К. Маркс,— виробники не обмінюють своїх продуктів; так само мало праця, затрачена на виробництво продуктів, проявляється тут як *вартість* цих продуктів, як якась притаманна їм речова власність, тому що тепер, на протилежність капіталістичному суспільству, індивідуальна праця вже не кружним шляхом, а безпосередньо існує як складова частина сукупної праці»¹⁸. Природно, ці положення К. Маркса стосуються і такого етапу розвитку соціалістичного суспільства, на якому в повному обсязі буде завершене усунення знарядь і засобів виробництва і подоланий поділ суспільства на класи, ліквідований відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею.

В повному обсязі ці положення, показує практика удосконалення розвинутого соціалізму, стосуються вищої фази комуністичної суспільно-економічної формациї.

І це цілком зрозуміло. Необхідність збереження товарно-грошових відносин існує доти, доки не завершенні процеси усунення знарядь і засобів виробництва, а в економіці зберігаються елементи економічної і виробничої відособленості підприємств, об'єднань, регіонів, відокремленість колгоспно-кооперативної власності від загальнонародної.

Отже, через недостатню зрілість нового змісту і нових форм праці, протягом певного історичного періоду,— в межах першої фази комуністичної суспільно-економічної формациї,— ще зберігаються і використовуються також старі форми (товарно-грошові відносини, форми сукупної праці і її поділу та ін.).

Розглянутими вище особливостями соціалістичного суспільства об'єктивно зумовлені закономірності розвитку безпосередньо суспільної форми, змісту і характеру суспільної праці на етапі розвинутого соціалізму. Серед цих закономірностей важливе місце посідає: переростання колгоспно-кооперативної форми праці у безпосередньо-суспільну на основі переростання колгоспно-кооперативної власності в загальнонародну; подолання старих форм поділу суспільної праці завдяки дальшій спеціалізації виробництва, з одного боку, і концентрації, централізації, комбінуванню його, з другого; поступове відмирання товарно-грошових відносин на основі стирання соціально-економічних відмінностей у праці; створення безпосередньо-суспільного продукту як вираження безпосередньо-суспільного характеру об'єднаних у масштабі всього суспільства виробників, які планомірно витрачають індивідуальні робочі сили як одну суспільну робочу силу.

Планомірне удосконалення різних форм кооперації сукупної праці на багатьох рівнях (територіально-галузевому, регіональному, в об'єднаннях і на підприємствах та ін.); розширення рамок безпосередньої кооперації праці до масштабів усього суспільного виробництва; дальша прогресивна зміна змісту, форми і характеру праці під впливом науково-технічної революції, перетворення праці у високоінтелектуальну, справді творчу діяльність, що здійснюється на основі комплексної механізації і автоматизації виробництва і ліквідації фізичної важкої, монотонної й одноманітної за своїм характером праці,— важливі завдання всебічного і планомірного удосконалення розвинутого соціалізму. Істотною передумовою успішної реалізації не тільки зазначених, а й усіх інших сучасних завдань нашого суспільства є самовіддана, героїчна праця радянських людей, їх висока трудова активність. І це глибоко закономірно. Адже самовіддана, творча праця найширших мас радянських людей,— слушно зазначають автори книги «Соціальна активність особи за умов розвинутого соціалізму»,— сприяє дальному удосконаленню не тільки економічних, а й соціальних, класових, національних, політичних, ідеологічних, культурних, сімейно-побутових, організаційних

¹⁸ Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с.19.

та інших видів суспільних відносин, всього комплексу взаємовідносин між суспільством і особою в рамках соціалістичного способу життя»¹⁹.

Зрозуміло, що переваги якісно нової, соціалістичної праці самі по собі не реалізуються. Для цього потрібна копітка і систематична робота вчених і організаторів, керівників і передовиків виробництва, спрямована на творчий пошук і ефективне використання всього арсеналу засобів дальшої прогресивної зміни характеру, змісту і форми трудових процесів за умов розвинутого соціалізму, свідоме і цілеспрямоване виховання якісно нового, комуністичного ставлення до праці. «Підвищення трудової і соціальної активності радянських людей,— наголошує товариш М. С. Горбачов,— зміцнення дисципліни, виховання патріотизму та інтернаціоналізму — важливі завдання всієї ідеологічної діяльності»²⁰. Практичне здійснення цих завдань передбачає їх дальший, всебічний і глибокий аналіз на рівні найсучасніших наукових досягнень.

* * *

Глубокие, качественные изменения, происходящие в нашем обществе в процессе перехода к всестороннему совершенствованию развитого социализма, обусловливают необходимость дальнейшего прогрессивного развития содержания, характера и общественной формы труда. Важнейшее место среди закономерностей такого развития занимает: перерастание колхозно-кооперативной формы труда в непосредственно-общественную (на основе перерастания колхозно-кооперативной собственности в общенародную); преодоление старых форм разделения общественного труда благодаря дальнейшей специализации и концентрации производства, и, наконец, постепенное отмирание товарно-денежных отношений на основе стирания социально-экономических различий в труде и т. п.

Использование закономерностей развития социалистического труда предполагает их углубленное и разностороннее исследование, требует объединения усилий ученых и организаторов, руководителей и передовиков производства, воспитания качественно нового, коммунистического отношения к труду у широчайших масс трудящихся нашей страны.

¹⁹ Социальная активность личности в условиях развитого социализма.— Киев, 1983, с. 220.

²⁰ Горбачов М. С. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 11 берез. 1985 р.— В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС. К., 1985, с. 10.